आर0 एस0 एम0 पब्लिक स्कूल ,सुपौल

कक्षा–9

संस्कृत व्याकरणम्

कारक उपपद –विभक्तिः

कारक

AMAN SIR

क्रियान्वयि कारकम् अर्थात् क्रिया के साथ जिसका सीधा सम्बन्ध होता है उसे कारक कहते है।

उपपद–विभक्तिः

यदा सामान्य नियमान् विहाय कारकानुसारं विभक्तिनाम् प्रयोगः न भवति अपितु कानिचित् विशिष्ट पदानां योगे अन्यविभक्तेः प्रयोगः भवति तदा उपपदविभक्तिः भवति।

यथा– बालकः मित्रेण सह गच्छति।

रथ्याम् अभितः पुष्पाणि सान्ति।

उपपदविभक्तेःभेदाः–

उपपदविभक्तेः षट् भेदाः सान्ति।

1. द्वितीया उपविभक्तिः
2. तृतीया उपविभक्तिः
3. चतुर्थी उपविभक्तिः
4. पंचमी उपविभक्तिः
5. षष्ठी उपविभक्तिः
6 सप्तमी उपविभक्तिः

AMAN SIR

द्वितीया उपविभक्तिः

कानिचित उपपदानि
यथा–उभयतः,परितः,अभितः,धिक्,
विना,समया,निकषा,प्रति,आदयः पदानां योगे
द्वितीया विभक्तिःप्रयुज्यते।

- ❖ कर्मपदे द्वितीया विभक्तिः प्रयुज्यते।
- ❖ वस् धातोः पूर्वं यदि अनु,अधि,आ,तथा उप उपसर्गाः स्युः तत्रापि कर्मणि द्वितीया।

❖ क्त्वा ,तुमुन्,ल्यप्,शतृ प्रत्ययेभ्यः पूर्वं अपि कर्मणि द्वितीया भवति।

यथा–विद्यालयं परितः भक्ताः सन्ति।

कृष्णम् उभयतः गोपाः सन्ति।

विद्यालयं सर्वतः भीतिका अस्ति।

मुम्बईनगरम् निकषा समुद्रम् अस्ति।

रमेशः ग्रामम् प्रति गच्छति।

धिक् दुष्टान् जनान्।

संतोषम् विना सुखं नास्ति।

➢ कर्मपदे द्वितीया विभक्तिः प्रयुज्यते।

वयम् प्रतिदिनम् फलानि खादामः।

आवाम् पुस्तकम् पठावः।

➢ वस् धातोः पूर्वं अनु,अधि वा उप उपसर्गस्य योगे अपि द्वितीया।

यथा–शंकरः कैलाशपर्वतम् अनुवसति।

AMAN SIR

कार्तिकेय:दक्षिणभारतम् उपवसति।

तृतीया उपविभक्तिः

- ❖ सह ,समं ,साकं ,सार्धं ,आदयः पदानां योगे तृतीया विभक्तिः प्रयुज्यते।
- ❖ विना योगे तृतीया विभक्तिः भवति।
- ❖ अलम् (निषेधार्थकः) योगे तृतीया विभक्तिः भवति।
- ❖ हीन योगे तृतीया विभक्तिः भवति।
- ❖ किम् योगे तृतीया विभक्तिः भवति।
- ❖ प्रयोजनम् योगे तृतीया विभक्तिः भवति।
- ❖ सादृश्य योगे तृतीया विभक्तिः भवति।

यथा–सह –छात्राः अध्यापकेन सह क्रीडाक्षेत्रम् अगच्छन्।

समम्– धनम् शरीरेण समम् नश्यति।

साकम्– श्रीकृष्णः बलरामेण साकम् मथुराम् अगच्छत्।

AMAN SIR

सार्धम्–भगिनी मात्रा सार्धं हाटम् अगच्छत्।

परिश्रमेण विना सफलतां न प्राप्नोति।

विद्यया विना जीवनं पशुतुल्यम्।

अलम् निषेध के प्रयोग में–

अलम् कोलाहलेन अयम् देवालयः ।

अलम् विवादेन अयम् कार्यालयः।

फलेन हीनः वृक्षः कस्मै अपि न रोचते।

पराक्रमेण हीनः नरः सम्मानं न लभते।

पुस्तकेन किं यत् न पठ्यते।

मित्रेण किं यत् समये सहयोगं न करोति।

कर्मचारिणः वेतने प्रयोजनम् अस्ति।

गुरोः ज्ञानेन प्रयोजनम् अस्ति।

सादृश्य समानता के अर्थ में–

विद्यया सादृश्यं धनम् नास्ति।

सीता मात्रा सादृशी आसीत्।

ज्ञानेन सादृशं मित्रं नास्ति।

अंग विकारे तृतीया विभक्तिः–

भिक्षुकः पादेन खंजः।

AMAN SIR

सा वृद्धा नेत्रेण काणः अस्ति।

चतुर्थी उपविभक्तिः

- ❖ रूच् धातोः योगे चतुर्थी विभक्तिः प्रयुज्यते।
- ❖ नमः शब्दस्य योगे चतुर्थी विभक्तिः प्रयुज्यते।
- ❖ समर्थ भावे– अलम् शब्दस्य योगे चतुर्थी विभक्तिः प्रयुज्यते।
- ❖ दा धातोः योगे चतुर्थी विभक्तिः प्रयुज्यते।
- ❖ असूय् 'स्पृह' च धात्वोःयोगे चतुर्थी विभक्तिः भवति।
- ❖ स्वति 'स्वाहा' च धात्वोःयोगे चतुर्थी विभक्तिः भवति।
- ❖ क्रुद्ध् धातोः योगे चतुर्थी विभक्तिः प्रयुज्यते।

AMAN SIR

यथा–मह्यम् पठनम् रोचते।
मम अनुजाय दुरदर्शने धारावाहिकाः रोचन्ते।
ओ3म् नीलकण्ठाय नमः।
ओ3म् दुर्गायै नमः।
अलम् समर्थ भाव में–
यज्ञः कार्यसाधनाय अलम् वर्तते।
भारतस्य सैन्यबलम् शत्रवे अलम्।
दा जिसको दिया जाय–
गुरूः छात्राय पुस्तकम् यच्छति।
मात्रा सुतायै भोजनम् यच्छति।
असूय (ईष्या),स्पृह (चाहना),कुद्ध (क्रोध)–
दुष्टजनाः सज्जनेभ्यः असूयन्ति।
दुर्योधनः अर्जुनाय असूयन्ति।
कृषकाः मेघेभ्यः स्पृहन्ति।
मात्रा पुत्राय अकुध्यत्।
अध्यापकः छात्रेभ्यः कुध्यति।
प्रजाभ्यः स्वाति।
अग्नये स्वाहा।

AMAN SIR

पंचमी उपविभक्तिः

- विश्लेषे (पृथक्) योगे पंचमी विभक्तिः प्रयुज्यते।
- विना ,बहिः:योगे पंचमी विभक्तिः प्रयुज्यते।
- परः ,पूर्वः योगे पंचमी विभक्तिः प्रयुज्यते।
- अनन्तरम्, आरंभ् योगे पंचमी विभक्तिः प्रयुज्यते।
- आरंभ्य–पर्यन्तम् योगे पंचमी विभक्तिः प्रयुज्यते।
- प्र+मद् तरप च योगे पंचमी विभक्तिः भवति।
- भी धातु योगे पंचमी विभक्तिः प्रयुज्यते।

यथाः– छात्राः क्रीडाक्षेत्रात् विधालयम् आगच्छन्।

मेघात् तोयम् पतति।

AMAN SIR

हिमालयात् गंगा प्रभवाति।

औषधालयात् बाहिः वाटिका वर्तते।

ग्रामात् बहिः विघालयः वर्तते।

संतोषात् विना सुखं न अस्ति।

सोमवासरात् परः मङ्गलवासरः भवति।

संध्याकालात् परः रात्रिः भवति।

कस्मात् पूर्वः वर्षाऋतुः?

जनाः कार्यात् अनन्तरम् गृहम् प्रत्यागच्छन्ति।

बालकः भोजनात् अनन्तरम् स्वपिति।

नवरात्रिः चैत्रमासात् आरभ्यते।

पाठ्यक्रमः एप्रिलमासात् आरभ्यते।

AMAN SIR

- आरभ्य–पर्यन्तम् (किसी घटना चक्र के आरंभ एंव अंत को अभिव्यक्त करने के योग मैं पंचमी का प्रयोग होता है।)

  वर्षाः आषाढः मासात् आरभ्य श्रावणः पर्यन्तम् भवति।

  वसंतऋतुः फाल्गुनः मासात् आरभ्य चैत्र पर्यन्तम् भवति।

- भी (जिससे डरा जाय।)

बालकः सिंहात् बिभेति।

विडालः कुक्कुरात् बिभेति।

- प्र+मद् अर्थात् (जिससे प्रमाद् नहीं करना चाहिए।)

स्वाध्यायात् न प्रमदितव्यम्।

परोपकारात् न प्रमदितव्यम्।

- तरप् योगे पंचमी :–

सूर्यात् बलवत्तरःकः?

मेघात् बलवत्तरः वायुः अस्ति।

AMAN SIR

षष्ठी उपविभक्तिः

- निर्धारणे षष्ठी विभक्तिः प्रयुज्यते।
- पुरतः शब्दस्य योगे विभक्तिः प्रयुज्यते।

- पृष्टतः ,वामतः , दक्षिणतः , अधः ,उपरि ,आदयः शब्दानाम् योगे षष्ठी विभक्तिः प्रयुज्यते।
- संबंधवाचक पदानां योगे षष्ठी विभक्तिः भवति।
- भाववाचक पदानां योगे षष्ठी विभक्तिः भवति।
- दय् ,स्मृ ,कृते , अन्तिकं , मध्ये हेतोः , तुल्यः , आदयः पदानां योगे षष्ठी विभक्तिः प्रयुज्यते।

यथा– गंगा नदीनाम् पवित्रतमा।

प्रहलादःबालकानाम् उत्तमः।

नरः जीवानाम् उत्तमः।

मम पुरतः श्रीकृष्णः।

वृक्षस्य पुरतः सरः वर्तते।

भारतस्य उपरि हिमालयः वर्तते।

भारतस्य अधः हिन्दमहासागरः वर्तते।

भारतस्य दक्षिणतः श्रीलंका वर्तते।

भारतस्य वामतः जगन्नाथपुरी वर्तते।

AMAN SIR

भारतस्य पश्चिमतः द्वारिकापुरी वर्तते।

मम पृष्टतः श्री हरिः ।

छात्रः गुरूोः चरणोः नमति।

एषा मम भगिनी।

महात्मागांधी अस्माकं देशस्य राष्टपिता आसीत्।

रामायणस्य श्रवणेन पुण्यं लभते।

पशुनां पालनेन पुण्यं वर्धते।

देशस्य रक्षणेन सम्मानं लभते।

सज्जनाः सदैव र्निधनानां दयन्ते।

संकटकाले जनाः ईश्वरस्य स्मरन्ति।

क्षुद्रस्य लाभस्य कदापि असत्यं मा वदेत्।

विद्यालयस्य अन्तिकं एका संगीतशाला वर्तते।

- मध्ये ,हेतो, तुल्यः, अधि/ई, आदयः –

छात्राणां मध्ये प्रधानाचार्य अभाषत् ।

परेषाम् कल्याणस्य हेतोः महतः त्यागः वरम्।

AMAN SIR

बालः मातुः अधीते।

पराक्रम अभिमन्युः पितुः तुल्यः।

सप्तमी उपविभक्तिः

- आधारोऽधिकरणम् ।
- कुशलः योगे सप्तमी विभक्तिः।
- निपुणः/प्रवीणः योगे सप्तमी विभक्तिः।
- विश्वस् योगे सप्तमी विभक्तिः ।
- स्निह्योगे सप्तमी विभक्तिः ।
- अनु/रज् योगे सप्तमी विभक्तिः ।
- भावे /निर्धारणे सप्तमी विभक्तिः ।

यथा–

नौका जले तरति।

माधवः पुस्तकम् काष्ठफलके निक्षिपति।

तडागे कमलानि विकसन्ति।

सः आसने उपविशति।

ग्रामे जनाः वसन्ति।

AMAN SIR

मम भगिनी भोजनपाचने कुशला।
आर्यभट्ट: गणितविषये कुशल:आसीत्।
सरिता अध्यापनकार्ये निपुणा अस्ति।
मम पितृव्या पायसनिर्माणे निपुण अस्ति
।
सीता मर्यादापालने प्रवीणा आसीत्।
मम अग्रज: तबलावादने प्रवीण: अस्ति।
माता पुत्रे विश्वसिति ।
अध्यापिका छात्रे विश्वसिति।
माता सुतायाम् स्निह्यति ।
गुरू: शिष्ये स्निह्यति ।
दृष्यन्त: शकुन्तलायाम् अनुरज्जति।
छात्र: अध्यापके अनुरज्जति।
भावे सप्तमी –(जब एक क्रिया को समाप्त करने के पश्चात् कर्ता जब दूसरी क्रिया को प्रारंभ करता है। तो समाप्त होने वाली कार्य तथा कर्ता में सप्तमी विभक्ति का प्रयोग होता है।)
यथा–

AMAN SIR

पत्रे विदेशं गते सुता स्वाध्ययन अकरोत्।

रामे वनं गते दशरथः स्वप्राणम् अत्यजत्।

सूर्ये उदिते कमलानि विकसन्ति।

निर्धारणे –(तमप् प्रत्यय का प्रयोग)

गंगा नदीषु पवित्रतमा।

ध्रुवः बालकेषु उत्तमः।

दीपावली पर्वेषु प्रियतमा।

- समयबोधकं शब्देषु सप्तमी विभक्तिः–

  महेन्द्रः प्रातःकाले उत्तिष्ठति।

  सः सांयकाले भ्रमणाय गच्छति।

–ः इति समाप्तम् ः–

AMAN SIR

AMAN SIR